

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مطبوعات در عصر پهلوی اول

تهیه و تألیف: دکتر پروانه حسن زاده

۱۴۰۰

www.ketab.ir

نشر فروغ هدایت

سرشناسه	:	حسن زاده، پروانه، ۱۳۴۷-
عنوان و نام پدیدآور	:	مطبوعات در عصر پهلوی اول/ تهیه و تالیف پروانه حسن زاده.
مشخصات نشر	:	نماین: فروغ هدایت، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	:	۱۸۷ ص.
شابک	:	۹۷۸-۶۲۲-۹۴۲۸۵-۲-۸
وضعیت فهرست نویسی	:	فبا
موضوع	:	ایران -- تاریخ -- پهلوی، ۱۳۰۴ - ۱۳۲۰ -- مطبوعات Pahlavi, -- History -- Iran ۱۹۲۰- ۱۹۴۱ Press --

رده بندی کنگره	:	DSR۱۴۷۶
رده بندی دیویی	:	۹۵۵/۰۸۲۲
شماره کتابشناسی ملی	:	۸۷۰۸۲۲
اطلاعات رکورد کتابشناسی	:	فبا

مطبوعات در عصر پهلوی اول

نویسنده: دکتر پروانه حسن زاده

صفحه ۱ و ویراستار: علی چشمه نور

ناشر: انتشارات فروغ هدایت

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

نوبت چاپ: اول، ۱۴۰۰

قیمت: ۱۴۰۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۴۲۸۵-۲-۸

پیشگفتار

تأسیس دولت پهلوی در پی هرج و مرج ناشی از عدم تمرکز قدرت بعد از مشروطیت در ایران صورت گرفت. یکی از مهمترین ویژگیهای دوره حکومت رضاشاه این بود که اگرچه حکومت به سوی تمرکز رفت. ولی در اوایل هنوز امکان مخالفت با شاه وجود داشت. تا آنکه به مرور ایام به علت خودکامگی رضاشاه حکومت وی به یک حکومت دیکتاتوری مطلق تبدیل شد. حکومتی که گمان می‌کرد برای رسیدن به توسعه، سرکوب نیروهای مخالف و مطیع ساختن مردم و از بین بردن هرگونه زمینه مقاومت و نقد برنامه‌های توسعه توسط نیروهای مخالف و متنفذ، روشنفکران، نخبگان و مطبوعات و روزنامه‌نگاران امری ضروری است.

در این دوران مطبوعات و روزنامه‌نگاری که از جلوه‌های بورژوازی، آزادیخواهی و دموکراسی در غرب به شمار می‌رفت. در سرزمین ایران با سرنوشت دیگری مواجه شد. با روی کار آمدن رضاخان و فعالیت او در مقام وزارت جنگ، رئیس‌الوزرای و در نهایت سلطنت وی، وضع مطبوعات به گونه‌ای رقم خورد که نه تنها به لحاظ کمی دچار نقصان شد بلکه از نظر کیفی نیز وضع نامناسبی پیدا کرد.

در واقع مسأله اصلی این تحقیق آن است که چگونه در حالی که یکی از لوازم تجدد، مطبوعات پیشرفته است. در دوران رضاشاه که به دوران تجدد آمرانه در ایران معرفی می‌شود، این موضوع محقق نمی‌گردد و مطبوعات در وضعیت خوبی به سر نمی‌برند.

بنابر این دوره را می‌توان مرکب از دو مقطع دانست. در مقطع نخست (۱۲۹۹-۱۳۱۲ ش) هنوز آثار و شواهدی از پراکندگی قدرت سیاسی وجود دارد. اما در مقطع دوم (۱۳۱۲-۱۳۲۰ ش) که قدرت سیاسی پیرامون رضاشاه متمرکز می‌شود و زمینه‌های وجود و رشد نهادهای مدنی به حداقل می‌رسد. لذا می‌توان تصور کرد که وضعیت مطبوعات در تمام ابعاد صوری و محتوایی آن (کمی و کیفی) تابعی از این روند تحول باشد.

کتاب حاضر بر منابع زیر استوار شده است.

الف) مذاکرات و مصوبات مجلس :

در شمار منابع بسیار مهم هرگونه تحقیق درباره مجلس است. در این پژوهش مشروح مذاکرات مجلس در دوره‌های اول، دوم، سوم و چهارم در جلسات مختلف مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت و متن مذاکرات مجلس در دوره پنجم و هفتم به صورت موردی بررسی گردید.

ب) اسناد و مدارک آرشیوی

مهمترین اسناد و مدارک درباره مطبوعات دوره پهلوی اول در سازمان اسناد ملی ایران، مرکز اسناد ریاست جمهوری و به گونه‌ای محدود در مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران نگهداری می‌شود که از تعدادی از آنها (حدود هشت سند) در این پژوهش استناد شده است.

ج) خاطرات و یادداشتها

۱ - «خاطرات و خطرات» نوشته‌هایی از تاریخ شش پادشاه و گوشه‌ای از دوره زندگی من، از مهدی قلی‌خان هدایت است که از چهره‌های مهم این دوره محسوب می‌شود. مخبرالسلطنه در تهیه قانون انتخابات و قانون اساسی نقش مؤثری داشت. دوره طولانی ریاست وزرایی وی این امکان فراهم می‌نماید تا بسیاری از اتفاقات که در کتب دیگر تاریخ معاصر به آنها اشاره نشده است مطلع شویم.

۲ - «شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی واداری دوره قاجاریه» اثر عبدالله مستوفی، در سه جلد اطلاعات مفیدی را در اختیار خواننده قرار می‌دهد. در صفحات ابتدایی جلد اول این کتاب از قول نویسنده چنین آمده است: «مقصود اصلی تشریح اوضاع اجتماعی و بالاخصتصا روشن ساختن طرز جریان کارهای دولتی و اداری در ۶۰-۷۰ سال ایام زندگی من است...» یکی از ویژگیهای کتاب قلم جذاب نویسنده است که با حکایت‌های جالب، خواننده را از مطالعه مطالب خشک و جدی برای مدتی کوتاه می‌رهاند. بیان انتقاد آمیز او در بسیاری از موارد مایه طنز داشته و نثر وی را بسیار گیرا می‌کند. در جلد اول نویسنده پس از آنکه به اسلاف خود در زمان آقا محمد خان، فتحعلی شاه و ناصرالدین شاه اشاره می‌کند، به علت قتل قائم مقام حمنه انگلیسها به سواحل خلیج فارس، صدارت میرزا آقا خان نوری و غیره پرداخته و در آخر با مرگ ناصرالدین شاه جلد اول را پایان می‌دهد.

بخشد. جلد دوم که به زمان سلطنت مظفر الدین شاه تا انعقاد قرارداد و ثوق الدوله مربوط است. مطالبی همچون اوضاع عمومی ایران، مقدمه تشکیل انجمنها در دوره محمد علی شاه، تهیه اولین نظامنامه برای اداره مرکزی وزارت مالیه، تشکیل احزاب سیاسی، مقدمات برهم خوردن کارشوستر، تاجگذاری احمدشاه و... اشاره دارد و اما جلد سوم که از آن استفاده بیشتری در این پژوهش شده است. ضمن اشاره به قرارداد ۱۹۱۹م و استعفای وثوق الدوله، کودتای ۱۲۹۹ش و ریاست وزرائی سید ضیاء به موضوعات دیگری همچون نطق معتمدالتجار و مدرس در مجلس، استعفای مشیرالدوله، ریاست وزرائی سردار سپه، افتتاح مجلس پنجم، واقعه قتل میرزاده عشقی و در نهایت رای مجلس موسسان در خصوص تفویض سلطنت به رضا شاه پهلوی پرداخته است.

لازم به ذکر است این تحقیق از برخی خاطرات نویسندگان خارجی که شاهد عینی و معاصر دوره پهلوی اول بودند، مثل خاطرات ژنرال آیرون ساید، سرکلار مونت اسکراین بهره برده است.

(د) نشریات

گرچه مطبوعات از همان بدو تأسیس در ایران مورد کنترل دولت قرار گرفتند. اما در مقاطعی از تاریخ نظیر انقلاب مشروطه فرصت شکوفایی یافته و با انتشار مطالبی اطلاعات مفیدی در مورد اوضاع سیاسی اقتصادی و اجتماعی در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهند. در پژوهش حاضر از روزنامه و نشریات متعددی که در دوره مشروطه اول و دوم انتشار یافتند استفاده شده است.

(ر) منابع تاریخ‌نگاری

- ۱ - یکی از کتب مهم برای مطالعه تاریخ این دوره «تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران» در دو جلد از محمدتقی بهار (ملک الشعراء) است. ملک‌الشعراء بهار از شاهدان عینی بود که در اثر خود، تصویری زنده از جزئیات رخدادهای انتقال قدرت از قاجاریه به پهلوی و به خصوص نقش مجلس پنجم در قانونی کردن جریان انتقال قدرت ارائه می‌دهد.
- ۲ - «تاریخ مشروطه ایران» و «تاریخ هجده ساله آذربایجان» به قلم احمد کسروی جزء کتب کلاسیک تاریخ این دوران هستند که مطالب آنها درباره امور آذربایجان بسیار مفید و

سرشار از مطالب منحصر به فرد است. از آنجا که مؤلف خود شاهد و ناظر اوضاع پیش از مشروطیت و صدر مشروطه بوده و در جریان حوادث و مبارزات قرار داشته با قلم توانای خود خواننده را با حقایقی که در تاریخ مشروطه ایران وجود داشته است، آشنا می‌کند و وی را در فضای سیاسی آن دوره قرار می‌دهد. در «تاریخ هجده ساله آذربایجان» کسروی با محور قرار دادن حوادث آذربایجان، سیر تاریخی هجده ساله مشروطه را گزارش می‌دهد. این کتاب در واقع دنباله رو کتاب «تاریخ مشروطه» از همین نویسنده می‌باشد.

۳ - «تاریخ بیداری ایرانیان» تألیف ناظم‌الاسلام کرمانی در سه جلد تا رمضان ۱۳۲۴ ق، در بین کتابهایی که درباره تاریخ مشروطیت ایران نوشته شده از امتیازات ویژه‌ای برخوردار است. مهمترین امتیاز کتاب اخبار و اطلاعات دست اولی می‌باشد که از مذاکرات و گفتگوهای سیاسی رهبران مشروطه تهران، به ویژه سیدمحمد طباطبایی به دست می‌دهد. گزارشهای ناظم‌الاسلام در مورد جلسات «انجمن مخفی» اطلاعات مهمی در مورد اهداف و خواسته های اعضای آن ارائه می‌دهد.

وجود چندین اعلامیه و شب‌نامه و چند نامه جالب توجه از جمله نامه‌ای از ناصرالملک خطاب به سیدمحمد طباطبایی، نامه‌ای از احمدعلیون عامیون قفقاز خطاب به فقرا و زحمتکشان ایران مبنی بر دعوت ایشان به اتحاد، به همراه اطلاعات گرانهای دیگری که توسط ناظم‌الاسلام جسته و گریخته در کتاب «تاریخ بیداری ایرانیان» آورده شده، کتاب مزبور را از غنا و ارزش ویژه‌ای برخوردار کرده است.

۴ - «حیات یحیی» به قلم یحیی دولت‌آبادی در چهار جلد، نه تنها اطلاعات بسیار مفیدی درباره انقلاب مشروطه ارائه می‌دهد. بلکه به روابط بین افراد و انگیزه‌های خصوصی آنها نیز توجه بسیاری دارد. اطلاعات دولت‌آبادی برای بررسی احزاب بسیار مفید است. وی یکی از رهبران مشروطه بود و در اواسط دوره مجلس دوم ایران را ترک کرد. در جلد اول نویسنده به شرح زندگی خود اشاره کرده است و در جلدهای ۲ و ۳ و ۴ به تاریخ معاصر پرداخته است. موضوعاتی چون تحصن در بهارستان، کشته شدن میرزا جهانگیر خان صور اسرافیل، قتل واعظ قزوینی مباحثی هستند که در رابطه با موضوع پژوهش بکار رفته است.

(ز) اسناد چاپ شده

از اسناد مربوط به مطبوعات در دوره پهلوی اول کتبی چاپ شده است که به پژوهشگر این امکان را می‌دهد تا از دامنه اطلاعات وسیعتری بهره‌مند شود. محقق نیز در این پژوهش از این کتب استفاده کرده است.

۱ - اسناد مطبوعات از مشروطه تا شهریور ۱۳۲۰، از کاوه بیات و مسعود

کوهستانی نژاد

اسناد مطبوعات مجموعه اسناد ومدارکی است از آرشیو سازمان اسناد ملی ایران که تاریخ تحولات مطبوعات ایران را از بدو پیدایش دولت مشروطه، یعنی از سال ۱۲۸۶ش تا سقوط نظام رضاشاهی در شهریور ۱۳۲۰ در بر می‌گیرد. بخش اعظم این اسناد شامل رشته مکاتباتی میشود که برای تقاضای صدور امتیاز روزنامه یا مجله جریان داشته است. این اسناد از لحاظ اطلاعاتی که در مورد شخص تقاضاکننده، مرام و مسلک نشریه و همچنین موانع دولت در برابر این نوع خواسته‌ها دارد جالب توجه است. برخی از اسناد این مجموعه مربوط به کم و کیف انتشار پاره‌ای از جراید دولتی و نیمه دولتی چون روزنامه ایران یا مجله ایران امروز است که به نوبه خود تصویر روشنی از جوانب مختلف انتشار روزنامه را در آن ایام به دست می‌دهد. مروری بر این اسناد به پژوهشگر این امکان را می‌دهد تا از تحولات مطبوعات در این سالها نکات مهمی را استخراج نماید.

۲ - اسناد و گزارش‌های گروه‌های انجمن‌ها و اتحادیه‌های مطبوعاتی از انقلاب

مشروطه تا انقلاب اسلامی، از مسعود کوهستانی نژاد

کتاب حاضر در دو قسمت کلی مقدمه و اسناد تدوین یافته است. در مقدمه کتاب بررسی گروه‌های مطبوعاتی از جنبه‌های مختلف (گرایش، کارکرد و اعضا) مورد توجه بوده و در قسمت دوم مستندات (شامل گزارشات، اعلامیه‌ها، اسناد و تعدادی مقاله که در باب فعالیت برخی از گروه‌های مورد بحث نگارش یافته و چاپ شده است) ارائه می‌شود.

۳ - اسنادی از مطبوعات و احزاب دوره رضاشاه، از انتشارات مرکز ریاست جمهوری

اسناد این کتاب که بیان‌کننده جو محدود و بسته حاکم بر مطبوعات و احزاب دوره رضا

شاه می باشد متعلق به بایگانی وزارت دربار و ریاست وزرای دوره پهلوی اول است. قسمت اول این کتاب به مطبوعات و قسمت دوم به احزاب اختصاص دارد. در قسمت مطبوعات بخش اول اسناد عمدتاً شامل مکاتبات مدیران مطبوعات با عبدالحسین تیمورتاش، وزیر دربار شاه است. بخش دوم نیز مربوط به انتشار روزنامه های پیکار و نهضت در برلن و اقدامات دولت ایران در جلوگیری از انتشار این روزنامه ها و ممانعت از ورود نسخ آنها به ایران می باشد که کمک بسیاری به محقق در زمینه نگارش مطبوعات چاپ خارج و عکس العمل دولت در آن زمان کرده است.

فهرست مطالب

فصل اول

۱۳

۱۳ زمینه تاریخی بر آمدن رضاشاه

۱۴ بخش اول: روند تحولات سیاسی ایران از مشروطه تا آغاز جنگ جهانی اول

۱۴ پیروزی انقلاب مشروطه

۱۶ تشکیل مجلس اول

۱۷ استبداد صغیر

۱۹ فتح تهران و تشکیل مجلس دوم

۲۱ اولتیماتوم روسیه

۲۳ آغاز دوره فترت

۲۵ بخش دوم: تحولات سیاسی ایران از جنگ جهانی اول تا کودتای ۱۲۹۹

۲۵ جنگ جهانی و اعلام بی طرفی ایران

۲۷ ساختار مجلس سوم

۲۸ شکل گیری مهاجرین

۳۰ روی کار آمدن دولتهای ناپایدار

۳۰ دولت مستوفی نسمانک

۳۱ دولت مشیرالدوله

۳۲ دولت عباس الدوله انوبت اول

۳۲ دولت محمدعلی خان مهسالار (نوبت سوم)

۳۳ قرارداد ۱۹۱۹م (وثوق الدوله و کرزن)

۳۴ کودتای ۱۲۹۹ ش (سیدضیاءالدین طباطبایی و رضا خان)

۳۷ بخش سوم: روند تحولات سیاسی تا نخست وزیری رضاخان

۳۷	تشکیل دولت قوام السلطنه
۳۸	دولت میرزا حسن خان مشیرالدوله (نوبت سوم)
۳۹	دولت قوام السلطنه (نوبت دوم)
۴۰	دولت مستوفی الممالک (نوبت پنجم)
۴۱	دولت میرزا حسن خان مشیرالدوله پیرنیا (نوبت چهارم)
۴۳	دولت رضاخان و جنبش جمهوری
۴۵	تغییر سلطنت و آغاز پادشاهی رضاشاه
۴۷	نهادهای سیاسی غیر رسمی و مدنی ایران (از مشروطه تا به قدرت رسیدن رضاخان)
۴۷	انجمن‌ها و هسته‌های مخفی مقاومت
۵۰	تشکیلات سیاسی - نظامی مجاهدین
۵۱	اصناف

فصل دوم

۵۳	مطبوعات ایران از مشروطه تا تأسیس سلطنت پهلوی
۵۴	دوره اول: مطبوعات از مشروطه تا استبداد صغیر
۵۵	مطبوعات دوره مظفرالدین شاه
۶۰	مطبوعات دوره محمدعلی شاه
۶۱	استبداد صغیر و توقیف روزنامه‌ها
۶۵	دوره دوم: مطبوعات دوره مجلس دوم
۶۶	پیدایش مطبوعات حزبی
۷۳	توقیف نشریات
۷۴	دوره سوم: مطبوعات از فترت سه ساله تا جنگ جهانی اول
۷۵	آفتاب
۷۵	فکر
۷۶	توفیق
۷۷	دوره چهارم: مطبوعات دوره احمدشاه قاجار
۷۷	مطبوعات و جنگ جهانی اول
۷۹	مطبوعات و اندیشه‌های تجددخواه و ناسیونالیسم
۸۲	شیوه‌های اعمال کنترل دولت بر مطبوعات
۸۵	مطبوعات پس از کودتای ۱۲۹۹ ش

مطبوعات ایران در دوره سلطنت پهلوی اول..... ۸۹

بخش اول: مطبوعات در دوره تاریخی (۱۳۰۴-۱۳۱۲ش)..... ۹۰

الف) روزنامه‌های منتشر شده قبل از ۱۳۰۴..... ۹۱

ب) روزنامه و نشریات توفهور (۱۳۰۴-۱۳۱۲ش)..... ۹۴

شیوه های کنترل مطبوعات و نظارت بر آنها..... ۹۷

براه انداختن آتش سوزی در دفاتر روزنامه‌ها..... ۱۰۲

ذکرگویی در مرام و مسلک روزنامه‌ها..... ۱۰۳

تغییر اسامی نشریات و روزنامه‌ها..... ۱۰۶

برخورد با روزنامه‌نگاران..... ۱۰۷

بخش دوم: مطبوعات در دوره‌ی تاریخی (۱۳۱۲-۱۳۲۰ ش)..... ۱۱۵

روزنامه و نشریات جدید..... ۱۱۵

انتشار مطبوعات باستان‌گرا..... ۱۱۷

شیوه های کنترل مطبوعات و نظارت بر آنها (۱۳۱۲-۱۳۲۰ش)..... ۱۲۱

برخورد با روزنامه‌نگاران..... ۱۲۶

تأثیر ساختار نظام سیاسی بر روند مطبوعات در دوره پهلوی اول..... ۱۳۹

بخش اول: شکل‌گیری دولت مطلقه..... ۱۴۰

طرد و حذف رجال سیاسی..... ۱۴۰

گسترش دستگاه اداری متمرکز..... ۱۴۳

ایجاد سیستم جدید حقوقی و قضایی..... ۱۴۵

ایجاد ارتش نوین..... ۱۴۷

بخش دوم: تضعیف جامعه مدنی در عصر رضاشاه..... ۱۴۹

احزاب و فراکسیونهای سیاسی..... ۱۵۰

اتحادیه‌های صنفی..... ۱۵۱

ایجاد محدودیت برای روحانیون..... ۱۵۳

تسلط بر ایالات و عشایر..... ۱۵۵

بخش سوم: شاخصهای کمی توسعه مطبوعات..... ۱۵۹

نوع نشریات در سه دوره..... ۱۵۹

دوره انتشار..... ۱۶۲

محل انتشار..... ۱۶۷

عناوین نشریات..... ۱۷۱